

Լ Ա Ր Յ Ա Պ Ո Ր Ձ

ՊՐՈՓ. ԿԱՐԻՔԻ ԿԱՐԳԱՐԵԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

(Շարունակութիւն) *

Յետ միամեայ ակամայ ընդհատութեան՝ վերստին ձեռք առնելոյ միջոցին մեր Հարցափորձը , հարկ կը տեսնեմք համառօտիւ յիշեցունել մեր ընթերցողաց թէ ո՛ւր դադար առած էր մեր վէճը :

Պրոֆ. Կարիէր (որոյ անակնկալ մահուան վրայ զանց չեմք ընելու աստ զմեր անկեղծ ցաւն յատնելու) , կեղծիք համարած էր Խորենացւոյ ըսելն թէ յետ Մարիբասայ՝ Ափրիկանոսէ պիտի քաղէ իւր պատմելիքները . նորա բուն աղբիւրն , կ'ըսէր , բաց յԵւսեբեայ՝ Յովսէպոսն եղած է , Լևոյն աշխոյժէմ աղղղատութեան դրինք ի Խորենացւոյ եւ ի Յովսէպոսէ հատուածներ , եւ ցուցինք որ բաց ի յայտնի անհամաձայնութեանց , պատմական ճշդութեանց կողմանէ տեղ տեղ կը գերազանցէր առաջինն քան զվերջինդ . — Կարիէրի երկրորդ առարկութիւնն եղած էր , թէ Խորենացի կատարեալ հմտութիւն չերեւցունէր մեծին Տիգրանայ եւ նորա որդւոյն Արտաւազդայ պատմութեանց , եւ թէ պատմեալքն ցիր եւ ընդհատ գէպքերու կցկտուր հիւսուածք են , ընդհատնեալ այնպիսեօք , որ աւելի Հրէաստանի եւ Միջագետաց կը վերաբերին , քան թէ Հայոց աշխարհին : Մեք առ այս՝ համառօտեցինք Ափրիկանոսի վարքն եւ իրեն ժամանակադրական գործոյն կազմութիւնը , եւ անոնցմէ հետեւցուցինք , որ Խորենացւոյ վրայ ակնարկեալ թերութիւնք՝ իրենց լուծումն աւելի Ափրիկանոսիւ կը գտնեն , քան թէ Յովսէպոսիւ . եւ եթէ ինչ ինչ նմանութիւնք կը տեսնուին Յովսէպոսի եւ Խորենացւոյ բանից մէջ , այն է պատճառն , որ Ափրիկանոս զՅովսէպոս եւս իբր աղբիւր գործածած էր իւր գործոյն :

Յայս վայր ուրեմն հասուցած ըլլալով մեր բանից թելը , կը մնայ մեզ այժմ քննել Խորենացւոյ այն հատուածները , որ ոչ Յովսէպոսի մէջ կը գտնուին , եւ ոչ ուրիշ մեզ ծանօթ պատմչաց մէջ , Սակայն առ այն մատչելէ առաջ , նշանաւոր կէտի մը վրայ նախ ակնարկ մը տամք . — Եգիպտոյ դիւանաց խնդրոյն կ'ըսեմք , որուն վրայ բաւական երկար կը խօսի մեր Պատմիչը , եւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ իւր Բ. Ժ գլխոյն մէջ :

* Բանասէր , Գ տարի , 1901, էջ 50 :

Ջնոսա բովանդակ բանաբաղ կարկատանս եւ մտացածին աւելա-
գրութիւնս կը համարի կարիէր, երկարօրէն ճոխանալով իւր ուսումնա-
սիրութեան Ա. գլխոյն մէջ (էջ 6-19)։ Բայց մեք թողլով առ այժմ զամեն
խնդիր զոր նա յարուցած է, զի տեղւոյս չեն վիրաբերիր, զայն մի-
այն քննեմք թէ կա՞յ արդեօք թէ ոչ՝ հաւանականութեան տեղի, որ
եղեսեան գիւանին իրօք աղբիւր եղած ըլլայ Ափրիկանոսի, ինչպէս կ'ա-
ւանդէ խորենացի ըսելով. «Նա բովանդակ փոխադրեաց եւ որ ինչ ի
քարտէսս գիւանին եղեսեայ»։ եւ թէ ինքն անոր Ե գրքէն օգտուած է։

Արդ գաղղիացի գիտնականին, որ այս երկու կէտերուն ձրի ու-
րացումն կ'ընէ, հարցումն մը միայն կ'ուզղեմք։ Եթէ Ը դարեան «կեղծ»
խորենացի մըն էր մեր Պատմիչը, եւ անուամբ միայն կը ճանչէր զԱփ-
րիկանոս, ինչպէս կ'ըլլայ որ անոր նկատմամբ ըսելն թէ եղեսիոյ գի-
ւանը խուզարկեց ճշգիւ համաձայն կ'ենէ Ափրիկանոսի կենաց հանդա-
մանաց, զորոց տեղեկացուցինք վերեւ. այն թէ՝ նա երկար ամօք իրօք
յեղեսիա բնակած է, եւ Արգարեանց մտերմացած, եւ շատ յարմար,
որ այդպիսի մէկը ուղեղով ժամանակագրական դործ մը յօրինել՝ ուզած
ըլլայ օգտուիլ համբաւաւոր գիւանէն։ — Ոչ ինչ նուազ քան զայս զար-
մանալի հանդիպումն կը տեսնեմք նաեւ երկրորդ կէտին մէջ, այն թէ
խորենացի յետ Մարիբատայ՝ ոչ յԱփրիկանոսէ, այլ Ափրիկանոսի Հին-
գերոդոթ գրիւն պիտի քաղէ իւր յաջորդ պատմելիքները. զի այդ Ե գրքն
իրօք (ըստ նոյն իսկ Գելլիքերի տուած տեղեկութեան 1) կը պարունակէր
յետ-Աղեքսանդրեան ժամանակը մինչեւ զեղազաբաղոս, համաձայն խո-
րենացւոյ պատմութեան ժամանակին։ Ջուզադիպուրեւս՝ կամ քաղղի
պատահումն ընծայելու եմք, թէ մարգարէական ներշնչուսն՝ այդ «կեղծ»
եւ «խաբեւայ» անձին ըրած զարմանալի գուշակութիւնները՝ համաձայն
իրականութեանց։ — Անցնիմք ուրեմն մեր առաջադրեալ խնդրոյն։

Մին ի պատմական տեղեկութեանց, զորմէ կը լռեն այլք, եւ
խորենացի միայն կ'աւանդէ, է այն թէ ինչ պատճառաւ Տիգրան մեծն
յարձակեցաւ Պաղովայնի քաղաքին վրայ, որոյ համար կ'ըսէ այսպէս.
«Առ ի վրէժ պահանջել ի Պաղովայնի կղէոպատրայ՝ յաղագո Դիոնիսի
որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց» (Բ. Ժդ), զոր եւ երկրորդելով
այլուր (Բ. իդ), անտարակուսելի կ'ընէ որ հարեւանցի մտքէ ստեղծեալ
բան մը չէր ըսածը, այլ աղբիւրէ մը առած։ Սակայն զիտելու է որ
այդ կարեւոր պատմական յիշատակութիւնն, որով բացատրուելու էր
մեզ համար նաեւ վերջին համբաւաւորն կղէոպատրայի առեւելութիւնն
առ մերս Արտաւազդ, մթութիւն մը ունի. գէպքին գլխաւոր պարա-
զայն, թէ ինչ էր այդ անխարկած «յանցանքն», պատմուած չէ։ Արդ
այս մեծ զանցառութեան չեմք կարող այլ մեկնութիւն տալ, բայց եթէ

ենթադրել , որ Խորենացի զայն այնպիսի աղբիւրէ մը առած է , որ ժամանակագրական ձեւ ունէր , այսինքն՝ գէպքի մը մասերն ընդհատ ընդհատ կը պատմէր ըստ ամաց , եւ մեր ծերունին իւր ծանօթ աճապարանօքն՝ վերկայցուցած է իւր ուշադրութենէն այդ պատմութեան առաջին մասն ալ քաղել կանխաւ : Ո՞վ կրնար ուրեմն ըլլալ այդ աղբիւրը , եթէ ոչ Ափրիկանոսի ժամանակագրութիւնը :

Ոչ ինչ նուաղ ազդու է քան զայս նաեւ երկրորդ պարագայ մը յաջորդ դիւնն , ուր մեծին Միհրդատայ բռնական մահը՝ Հռոմէական դաւաճանութեան մը կ'ընծայէ մեր Պատմիչը վճռական ձեւով մը , ըսելով . Պոմպէոս « ի ձեռն հօրն Պոնտացւոյ Պիղատոսի զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք » (Բ , Ժե) : Յարդ ոչ ոք այս պատմութեան կարեւորութիւն սուրած է , իբր պառակական զրոյց . բայց ըլլայ այդպէս թէ ոչ , անտեղի է Խնթադրել թէ Խորենացի զայն յիւր խելաց ստեղծած ըլլայ . ապացոյցն մօտ կիցած է . յարակից յաջորդ խօսքն , « Վկայէ այսորմ բանի եւ Յովսէպոս ի ճատին որ վասն ապրսամին , պատմէ այսպէս ասելով . Պոմպէի հուպ յԵրիքով հասանին աւետիք մահուանն Միհրդատայ » : ուր յայտնի սխալ հասկացողութիւն մը կայ մեր Պատմիչին կողմանէ , — ինչպէս խօսած եմք այլուր (1) , — որով ինքնին յայտ կ'ըլլայ , որ թէ՛ առաջին եւ թէ՛ վերջին հատուածքդ՝ օտար աղբիւրէ մը առնուած են ամբողջովին : Իսկ թէ այդ աղբիւրն դարձեալ ինքն Ափրիկանոս ըլլալու է՝ անկասկածելի հաւանականութիւնը ցուցնելու համար , հարկ է որ յիշեալ զրոյցին պատմական արժէքը նախ քննեմք :

Արդարեւ այդ նորալուր աւանդութեան ակնարկութիւն բնաւ չեմք գտներ առ այլ պատմիչս , սակայն զրոյց մի է , որ ինքն յինքեան բռնաւ հակառակ չեններ այդ գարուց Հռոմէական քաղաքականութեան , Հարկ չկայ մինչեւ Սկեւոլաներն վեր ելնել . բաւ է ի յուշ բերել այդ Միհրդատեան ժամանակաց մօտ՝ Աննիրազայ կամ Յուգուրթայ կենաց ղէմ լարուած մեքենայութիւնները , Սիդդայեանց եւ Մարիոսեանց արիւնքառու սպանութիւնները , Կեսարու , Կիկերոնի , նոյն իսկ Պոմպէոսի կենաց ղէմ կատարուած դաւաճանութիւնները , որք շարունակուած են անընդհատ նաեւ յետոյ առ կայսերօք (2) : Այս յիշողութիւնք բաւականք են , կարծեմ , համոզելու զմեզ որ անհաւանական չէ բնաւ , որ քաղաքական ծանր վերահաս դժուարութենէ մը պրծելու համար , նոյն կարճատեւ հնարքին դիմելու հրապուրուած ըլլայ Հռոմէական նենգութիւնը , երբ Միհրդատ , թէ եւ պարտեալ եւ փախստեայ , թէ եւ ծերացեալ աւուրբք , բայց մինչեւ ցմահ երդուեալ անհաշտ ռիսերիմ Հռոմէական անուան , Կիմֆրեանց հեռաւոր սահմաններն ապաստանեալ ,

(1) Անդ , էջ 349 :

(2) Հեռի չէր այդ ոգիէն նաեւ « առաքինւոյն » կատոնի ստեպ աղապակելն թէ Կործանուելո՞ւ է Կարքեղոն . Delenda est Carthago !

անտի կը սպառնայր անեղ պատրաստութեամբ՝ բիւրաւոր բարբարոսաց գլուխ անցնելով, իբր նոր Աննիբաղ մը, կամ աւելի՝ իբր նախընթաց «Աստուածային պատուհաս» Ատաիզաս մը, յարձակիլ Իտալիոյ հիւսիսային սահմաններէն նոյն իսկ Հռոմայ վրայ, որ պարտասեւ յերկար մարտից, եւ պառակտեալ իւր մէջ, իրօք վտանգաւորապէս վիճակի մէջ կը գտնուէր դիմադրելու, քան ինչ որ էր, իբր յիսուն ամօք յառաջ՝ Աննիբաղայ առջեւ, կը լռեն ըսինք զայո պարագայն այլ պատմիչք, այս ինքն ամեն անոնք որ հասած են մեր ձեռքը. բայց ի՞նչ զարմանք եթէ այդ Հռոմայեցի շողոքորթ կամ շողոքորթելու ստիպեալ գրիչք, ուղած ըլլան պետական գաղտնիք մը ծածկելու, որուն յայտնութիւնը պատիւ պիտի չընէր հռոմէական պարծանաց: Ո՛չ այդ հաւանականութեան կ'օգնէ մեզ համար երբ դիտեմք նախ, որ իրօք բռնական մահ մը արդէն ի պատմաց կը վերագրուի այդ գիւցազներն, միայն անպիտի նկարագրաւ եւ անպիտի պարագայիք, որոյ մականատածեալ հիւսուածք մը ըլլալը կը կասկածուի. ուր աւելի թափերկական տեսարան մը կը ներկայացուի. քան թէ իրական պատմութիւն. բաւական է աչքէ անցունել Ռէնաքի Միհրդատայ պատմութեան վերջին գլուխը. Երկրորդ, այդ բռնի մահուան պարագայից մէջ զանց առնուած չէ «Թունաւորման» մը խօսքը, միայն այլանգակեալ ձեւով մը քողարկուած, իբր թէ Միհրդատ նախահոգ զգուշութեամբ ի կանուխ հասակէն սովորեցուցած էր զինքն թունոյ, եւ ի վերջին պահուն՝ երբ անձնամահ ըլլալու ստիպուեցաւ, չաղկեց թոյնըն (!): Երրորդ դիտելին, Սորենեան պատմութեան մէջ է որ նաեւ զգուածանն մատնանիչ կ'ընէ, զՊիղատոսի հայրն. սա, ինչպէս կ'երեւի, կարող եղած չըլլալով Միհրդատայ հաւատարմ թիկնապահաց վըրէժինգրութիւնէն զերծանիլ, երախտաւորեալ Հռոմայեցիք յետ ամաց զնորա որդին կը վարձատրեն՝ կուսակալ կարգիւով Հրէաստանի (1): Արդ այսմ կարծես կը համաձայնի Ապպիանոսի փախստեան խօսքը, թէ «Պոմպէոս գաւաճանները վարձատրեց» (Ռէնաք, էջ 442). — ո՞ր գաւաճանները, երբ բնաւ գաւաճանութեան պարագայ մը յիշուած չէ պատմութեան մէջ: — Բայց վերջապէս, մեր խորհրդածութեանց նպատակն այն չէ թէ արդեօք ճշմարիտ է այդ գրոյցն թէ ոչ, այլ թէ այն աղբիւրն, յորմէ առած է Սորենացի, պէտք է որ նախ՝ բաւական լուրջ եւ հմուտ աղբիւր մը եղած ըլլայ. երկրորդ՝ Քրիստոնէաց պատմիչ մը, զի նա միայն կարող էր այդպիսի պատմութիւն մը ընդունիլ կամ հնարել. երրորդ՝ ոչ-քաղեկամ Հռոմայեցւոց. — երեք պայմանք, որոց երեքն ալ

(1) Պիղատոս՝ նաեւ «Պոնտիոս» մականունն ալ կը կրէր, որ առ Հռոմայեցիս սովորական անունն էր. բայց զարմանալի որ մերայինք զայն «Պոնտացի» թարգմանած են. չեմք կարող ըսել թէ ուստի՞ այդ թարգմանութիւնն ծագումն առած է. սակայն նշանական է որ կերպիւ իմն Սորենեան զրոյցին հետ կը համաձայնի. զի Պոնտացի մը կրնար աւելի վստահաբար մտերմանալ եւ մերձեցնալ Միհրդատայ իբր համօրակի

քաջայարմար կը պատշաճին Ափրիկանոսի . նորա քրիստոնեայ լինելն արդէն յայտնի է . իսկ Հռոմայեցւոց անսիրող եղած ըլլալն աներկբայելի . զի իւր կենդանութեան ժամանակ , յամին 216 , իւր իսկ աչօքն տեսած էր իւր բարեկամ Արգարեանց դահուն կործանիլն ի Հռոմայեցւոց , եւ աշխարհին մարդ կացուցանելն Հասարակապետութեան :

Իսկ թէ վերջապէս իւր Պատմութեան Բ մասին բազմաթիւ գլուխները ստոյգ յօտար աղբիւրէ առած ըլլալու է խորենացի , ոչ թեթեւ ապացոյց կ'ընձեռէ մեզ լոկ այս հատուածիկը , որ Անտոնիոսի վրայ խօսելով , կ'ըսէ . «Անցեալ ընդ Միջագետս» (անհամաձայն Յովսեպոսի) կոտորէ անհնարին զգօրս Հայոց , եւ ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա» (Բ , խը) : Այդ արքայն՝ մեր Տիգրանեան Արտաւազդն է , եւ ինքնագիր հայ պատմիչ մը չէր կրնար օտար գրչի մը պատկանող լեզուաւ «արքայն նոցա» ըսել , բայց եթէ խորենացի մը , որ զիւր հապճեպոյ քաղուածն ընելու ատեն , իւր առջեւն ունեցած հեղինակին նիւթական բացատրութիւններն եւս ընդօրինակելէ զրուշացած չըլլայ :

Մեզ այնպէս կը թուի , որ այս մեր յառաջ բերած ապացոյցք , թէ եւ սակաւք , բայց բաւական զօրաւորք , ի վեր քան գնաւանակաւորութիւն՝ անսարկուսելի կ'ընեն թէ խորենացի իրօք գործածած է , ոչ զՅովսեպոս , այլ զԱփրիկանոս , ուստի եւ աւելորդ կը համարեմք ուրիշ ապացոյցներու ալ դիմել , թէ եւ չեն պակսիր : Աւելորդ կը համարեմք նոյնպէս քայլ առ քայլ կարիէրի հետոց հետեւիլ մանր , եւ մի առ մի իւր կարծեցեալ փաստերը հերքել , երբ Տիգրանեանց պատմութենէն կ'անցնի Արշամայ եւ Արգարու պատմութեանց (Տես իւր Դ գլուխը) եւ խորենացւոյ բնագիրը , Բ , իդ գլխէն սկսեալ մինչ ի Բ , իք , բաղդատութեան կը դնէ մասամբ Յովսեպոսի եւ մասամբ Նեսեփիոսի պատառիկներու հետ , իբր անոնցմէ կարկատեալ եւ ստեղծաբանեալ հիւսուածք մը ըլլալն ցուցնելու համար (Ազգ . Մտնդրն , Վեհնա , ԻԲ , էջ 53-74) . բայց կարծեմք , ուշագիր ընթերցող մը չկրնար բնաւ համոզուիլ իւր կարծեցեալ ցուցմանց , յետ մեր բաղդատութեանց չարքը ընթեռնելու . զի ինչպէս անդ , նոյնպիսի նմանութեանց եւ աննմանութեանց ձեւեր նաեւ աստ կը տեսնուին , եւ հետեւաբար՝ ոչ տարբեր եզրակացութեանց կը յանդին , ինչ որ մեք նախորդ բաղդատութիւններէն եզրակացուցերիք : — Իսկ Բ , չ գլխէն եւ անդր եղած բաղդատութեանց վրայ , որ Լաբուրնայի կամ Արգարու թղթոյն վրայ է , պիտի խօսեմք առանձինն յետոյ :

• • •

Ճայս վայր մեր ապացոյցք «անուղղակի» էին . հարկ է անշուշտ «ուղղակի» ապացուցութիւնս եւս յառաջ բերել : Այս մասին կը թեթեւցունէ մեզ մեր աշխատութիւնը Բառամգարտնէր , որ իւր «Զպիտոյից

գրոց» ուսումնասիրութեան մէջ (1), Գեղեցերի կարծիքը հերքելու համար, որ Գուտշմիդի հետեւելով՝ իւր Յուլիոս Ափրիկանոս (1880) մատենին մէջ չէր ընդունէր որ Խորենացի յԱփրիկանոսէ օգտուած ըլլայ, բաւական թուով ապացոյցներ յառաջ բերած է: Աւելորդ է մեզ զայնս մի առ մի երկրորդել աստ. բաւականանամք անոնցմէ զմին եւեթ համառօտել աստ, որ ինքն միայն իրօք «անտարակուսելի» կ'ընէ զԽնդիւրըն, ինչպէս խոստովանած է ժամանակաւ նաեւ ինքն Կարիէր, Խորենացի իւր Ա. դ. գլխոյն մէջ՝ Ենովսայ «զանուն Աստուծոյ կոչելոյն» (Ծննդ. Դ. 26) միտքը բացատրել ուզելով, — զորմէ նաեւ Ափրիկանոս ճառած է (սես առ Սիւնկեղղոսի), այսպիսի խորհրդածութիւն մը կ'ընէ. Զեմք կրնար, կ'ըսէ, ենթադրել թէ մարդիկ մոռացած ըլլային Աստուծոյ անունը, քանի որ տակաւին «մահուան եւ թաղման հասած չէր» նախաստեղծն: Արդ, ինչպէս ինքն իսկ Գեղեցեր կը վկայէ (Ա., 60), Ադամայ գերեզմանին վրայ խօսած էր Ափրիկանոս, եւ անկէ առնելով նաեւ սուրբն Աթանաս (2):

Բառւմգարսիների այս գեղեցիկ անդադարձութենէն այս կարեւոր հետեւութիւնն կը ծագի, որ Խորենացի Ափրիկանոսի ք գրքէն դուրս՝ խորհրդակցած է անոր միւս մասերն ալ իւր Պատմութեան սկիզբէն, — որոյ արդէն ուրիշ հետքերն ալ կը նշմարեմք, — եւ թէ ոչ միջնորդաւ, այլ ամբողջապէս նորա գործն ի ձեռին ունէր:

• •

Այսքան ապացուցինք ուրեմն հաստատուելով ստուգիւ թէ Ափրիկանոս աղբիւրներէն մին եղած է Խորենացոյ, դիւրին է հետեւցունել թէ ո՛րքան մեծ յարգ կ'առնու սորա մատենիկն գիտութեան առջեւ՝ այդ անյայտ եղած մատենագրին վրայ նոր լոյսեր ընծայելու առիթ տալով, բայց աւելի՛ ո՛րքան կը դիւրանայ այդու նաեւ այդ Խորենեան մատենին շատ մը մթութիւններն լուսաբանելու գործն: Առ այս չդանդաղելմք առթիւս անոնցմէ զմին յօրինակ բերել:

Ծանօթ է բանասիրաց որ Խորենացի իւր Պատմութեան մէջ մերթ ընդ մերթ օտար պատմչաց անուններ կուտայ, զորս աղբիւրէ մը առած ըլլալուն չեմք երկբայիւր, զի չէր կարող զանոնք իրօք ի ձեռին ունեցած ըլլալ. բայց այժմ չեմք հրկբայիւր նոյնպէս, որ այդոնց շատին աղբիւրն նա ինքն Ափրիկանոս եղած է, որ ինչպէս իրեն հասակոտորոց

(1) Ueber das Buch «Die Chrie» (Leipzig, 1886), էջ 508-512. — Բազմապէս զայդ գործն սկսած էր թարգմանել, բայց չեւ հասած այն էջերուն, որ այս խնդրոյն վրայ կը ճառեն, կիսատ թողած է:

(2) Sba Routh, Reliquiae sacrae, տպ. 1846. Հտ. Բ. 238. — Առաջնաւ անունդ Բառւմգարսիների բնագրին մէջ վրիպակաւ Anastasius տպուած է (էջ 506):

մէջ ալ կը տեսնեմք, սովորութիւն ունէր կամ հարկ կը տեսնէր ի հաս-
տատութիւն իւր բանից՝ պատմիչներ ի վկայութիւն կոչել կամ քննել
անոնց կարծիքը։ Այդ իրողութեան արդէն մէկ օրինակը տեսանք վերեւ
Միհրդատայ մահուան զրոյցին մէջ, ուր «վկայէ այսմ բանիս եւ Յովսե-
պոս» ըսելն յԱփրիկանոսէ էր, որ իւր տարօրինակ զրոյցին համար՝
հարկ տեսած էր զԵբրայեցի պատմիչ վկայութեան կանչել անոր «Պոմ-
պէի հասանն աւետիք մահուանն Միհրդատայ» խօսքը յիշելով, որ
ակնարկութիւն իմն էր թէ ի՞նչպէս Հռոմայեցի զօրավարն, թէպէտ
յԱսորիս կը գեգեբէր, այլ սրտայոյզ լրոյ մը կը սպասէր իւր յանձնա-
բարեալ դաւոյն նկատմամբ, որոյ եւ յաջողակ լուրը իրեն հասցունելու
համար՝ մասնաւոր սուրհանդակ կը վազէր «աւետիք» ի բերանիւ։ — Սոյն
ոճով Խորենացի ի նմին Ափրիկանոսէ ուսեալ, այլուր եւս շատ մը յոյն
պատմիչներ կ'ընէր յիշել, զոմանս յանուանէ, եւ դայս անանունն ինչ-
պէս թ, կր զլսոյն մէջ, ուր Պարթեւական պետութեան ծագման, եւ
անոր արքայից յաջորդութեան համառօտ ցանկը տալէն ետեւ, կը
յարէ «Բաղուա՞ք են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ի Պարսից եւ յԱ-
սորուոց, այլ եւ ի Յունաց, քանզի յսկզբանէ թագաւորութեան Պար-
թեւաց մինչեւ ցղադարուն» ընդ Հռոմայեցւոց կալան դործ... զոր
պատմէ Պաղեսփատոս եւ Պորփիր եւ Փիլեմոն (ըստ գրչ.), եւ այլք բա-
ղուա՞ք»։ Եւ իրօք այս պատմչաց անուանց, բաց ի Պորփիրէ, կը հան-
դիպմբ Ափրիկանոսի հատակոտորոց մէջ, Եւ այս այնքան անտարա-
կուսելի, որ կարող կ'ընէ զմեզ այդ հատուածին մէջ Փիլեմոն անուան
մեր այժմեան գրչագրաց վրիպագրութիւնը ուղղել ի Պոլեմոն, այդ
հատակոտորոց հետեւելով։

Սոյն ձեւ բացատրութեանց մին է ուրիմն, զոր Խորենացի, — զի
յայս իսկ կ'ուղէինք բերել մեր խօսքը, — իւր Ա. Ժ գլխոյն մէջ ըսա-
ծըն՝ Ափրիկանոսի նկատմամբ «Որում վկայէ (կամ վկայեն) Յովսեպոս,
Հիւպոդիտա, եւ այլք բաղուա՞ք ի Յունաց», — խօսք մը, որ նախ՝ իւր
երկդիմի զրուցուածքովն անբացատրելի մնացած է գիտնոց (1), բայց
աւելի ի նմա Հիպոդիսա անունն, — ինչպէս Կարէէրի (Ազգ. Մտնդրն.
ԻԲ. 18), — չգիտելով առ ո՞ր ակնարկելն, եւ կամ առ ի՞նչ, Բայց մեք
այժմ վստահ լինելով որ զայդ անունն եւս յԱփրիկանոսէ առած ըլլալու

(1) Վենետիկեան Պատմութիւնն մեր վերեւ բրած գիտողութիւններն չը-
նելով, չընդունելովն նաեւ Ափրիկանոսի վաւերականութիւնը, անիմա-
նալի կը գտնէ Խորենացւոյ այդ խօսքը, եւ կը բացադանչէ «Ինչպէս
կրնայ վկայել Յովսեպոս Ափրիկանոսի համար, երբ երկերիւր ամօք յա-
ռաջ էր քան զնա»։ (Տպ. Տիգլիս, Հա. Ա. էջ 264)։ Այս հասկացողու-
թիւնը՝ Խորենացւոյ վրայ թանձր սպիտութենէ ի դատ, նաեւ մտաւոր
տկարութեան արատ մը դրած կ'ըլլայ, որ իւր Ափրիկանոսի մէջ տես-
նելով Յովսեպոսի յիշատակութիւնը, կարող եղած չըլլայ դատել այնու
նորա ժամանակաւ երիցութիւնն։

է Խորենացի , կարեմք գուշակել նորա ո՞ ըլլալն : Սակայն հարկ է , ըստ կարելւոյն բացորոշ պարզելու համար զխնդիրն , ծանօթանալ նախ ինչ որ գիտեմք արտաքուստ այդ հեղինակին վրայ :

Հիպպոդիլեսոս . — Խորհրդաւոր անուն մը եղած է մատենագրական պատմութեան մէջ Հիպպոդիլատոսք , այնու որ բազմաթիւ եւ բազմասեռ սակ գրութիւնք , — մօտ քառասուն կտոր , — իւր անուամբ կը գտնուին յոյն , լատին , հայ , ասորի , արաբ , խաւիկի մատենից մէջ . սակայն առանց համաձայնութեամբ իրարու՝ որոշ տեղեկացունելու նորա ոչ աղ-գը եւ ոչ ծննդավայրը , մինչեւ Եւսեբիոսի եւ Հերոնիմոսի իսկ անգի-տութիւն խոստովանիլ այդ մասին : Տեղւոյս չէ այս բազմակնճիւն խըն-դրոյն մէջ մտնել , որոյ համար բազում գրութիւնք եղած են . բայց այդ վէճերուն վրայ մեք յընդհանուր հայեցուած մը նետելով , յայն կ'եզրակացունեմք , որ երկու Հիպպոդիլատոսք եղած են , երկուքն ալ եկեղեցական , իրարու գրեթէ ժամանակակիցք . մին արեւմտեան՝ Հոռ-մայեցի , եւ միւսն արեւելեան՝ յԱպառամն Արաբիոյ . այս վերջնոյս անուան նաեւ արաբական ձեւ մը արուած է Աբուլիդէս (Abulides) յոր-ջորջմամբ (1) : Եւ արդարեւ Եւսեբիոս տեղ մը (2 , ի) նորա անունն Բերիլլա Բոստրացուց (յԱրաբիա) եպիսկոպոսին կը կցէ , որում կը միաբանին մեր գրչագիրք , որք Բոստրացի կամ Բոստրացոց եպիսկոպոս զնա կ'անուանեն , եւ Ռուփինոս եւ Գեսաղիոս՝ Արաբացի : Առ սոյն կարծիս կը մերձենայ իմն նաեւ Եւսեբիոսի բնիչն թէ այդ եպիսկոպոսին նամականին կը գտնուէին իւր ասին՝ ի գրատունս Երուսաղեմի եւ Կե-սարիոյ (Պաղեստինեան) , — Գալով նորա գրութեանց , անոնց մէջէն մեզ համար այժմ կարեւորագոյնն իւր անուան ընծայուած Քրոնիկոնն է , որոյ գոյութեան , իբր հնագոյն ակնարկողներէն մին՝ Խորենացուց վերոյիշեալ խօսքն է : Սակայն այդ յրոնիկոնին յունարէն բնագիրն այժմ կորսուած է , եւ կը գտնուին միայն անոր երկու յատիններէն հին թարգմանութիւնք (2) : Սոցա երկուքն ալ անանուն ըլլալով , ասե-նօք Chronicon Canisianum կամ Labbeanum անուամբ կը ճանչցուէին , իրենց հրատարակողաց անուամբ , (Migne, PG. t. X) , բայց այժմեան գիտունք , յորս նաեւ Մոմմսըն , չէն վարանիր զայդ գործն ընծայել Հիպպոդիլատոսի : Սոցա վճռոյն հիմն եղած է զլիաւորապէս Հիպպոդիլատեայ անունն կրող անգրին , որ 1551ին դանուեցաւ ոչ չաա հետի ի Հռոմայ , Տիբուրեան (այժմեանն Տիւոլի) ճանապարհին վրայ , վաղեմի Հիպպո-

(1) Գուցէ թէ այս սեմական անուանակոչութիւնէն ծագումն առած ըլլայ Խորենացուց Հիպպոդիլես ձեւն , փոխանակ Հիպպոդիլատոս կոչելու , եթէ գրչագրաց վրիպագրութիւն չհամարեմք :

(2) Սոցա ի յունարէնէ թարգմանուած ըլլալուն նշաններէն մին եւս այն է , որ տեղ մը մին գրեալներն πὸ δὲ αὐτῶν (քաղաքաց) կարդացած է , եւ միւսն πὸ δὲ αὐτῶν (պատեհաղմաց) :

լիտեան կոչուած գերեզմանոցին մէջ : Այս անդրուոյն (որ այժմ ի Լատե-
րանեան Մուսէոնն կը պահուի ի Հոռմ) կարեւորագոյն մասնն է իւր
պատուանդանն , որոյ վրայ յուշարէն ցանկ մը կայ Հիպպոդիւտեայ
գործոց : Այդ գրուածոց կարգին մէջ բաց ի Քրոնիկոնէ մը , կը յիշուի
նաեւ Վասն Զատիկի ճառն , (յիշատակեալ յանուանէ նաեւ յեւսեբեայ ,
ԵՊ. Զ. իբ), հանգերձ իրեն մանրամասնութեամբք , որ Զատիկ օրուան
գիւտոյն համար վեշտաթանամեայ շրջան մի է . հնարեալ ի Հիպպոդիւ-
տեայ : Արդ վերոյիշեալ Քրոնիկոնն այդ Զատիկեան շրջանին վրայ յո-
րինուած ըլլալով , եւ միանգամայն իւր թուականն հասնելով մինչեւ
ց235 տարին , համաձայն Հիպպոդիւտոսի կենաց ժամանակին , համո-
զած են զգիտունս , որ Քրոնիկոնդ աներկբայ նորա գործն ըլլայ : Արդ
կարծեաց ընդգիտութիւն մը չունիմք . կը կասկածիմք միայն , որ այդ
լատին թարգմանութիւնք համառօտեալ քնազրի մը վրայ եղած ըլլան .
զի ըստ արգի վիճակին ոչ ընդարձակ գործ մի է , եւ գրեթէ միայն
ժամանակագրական , քան թէ պատմական : Եթէ կարծեաց աւելի մեծ
խնդիր մը կայ այդ գիտնոց եւ մեր մէջ , — թէ եւ ոչ կարեւոր մեր
խնդրոյն նկատամք , — այն է որ նոքա զՔրոնիկոնդ Հռոմայեցի Հիպ-
պոդիտեայ կը վերագրեն , գլխաւորապէս վերոյիշեալ արձանին վկա-
յութեան վրայ : Մեք այդ վկայութեան մեծ յարգ չեմք տար , նկատե-
լով նախ որ Հիպպոդիւտեայ ժամանակակից չէ , մինչեւ իրեն համբաւա-
ւոր եկեղեցականը , որ կ'աւանդուի թէ նաեւ մարտիրոսացած էր , ճին
իմաստասիրի հազուատով կը ներկայացունէ : Կրնայ այդպիսի յետնորդ մը
վրիպակ տեղեկութիւն մը եւս տուած ըլլալ , նորա գործոց , անուանց
չփոթութեամբ , եւ անծանօթ ըլլալով հռաւոր արեւելեան համանուն
մատենագրի մը գոյութեանը : Մեք զՔրոնիկոնդ Արեւելցւոյն վերագրելն
յայն կը հիմնեմք , որ արագ Ափրիկանոսի ձեռին անցած , եւ Նիւթ
եղած էր իւր ուսումնասիրութեանը : Ծանր առարկութիւն մը չեմք հա-
մարի , որ Հիպպոդիւտեայ Քրոնիկոնն 235 , եւ Ափրիկանոսին 221
թուականաւ կ'աւարտին . անկարելի բան չէ որ յետնորդ մը առաջնոյն
վրայ քանի մը ամաց յաւելուած ըրած ըլլայ , որ սովորական երեւոյթ
է ժամանակագիր պատմութեանց վրայ տեսնուած : Արդէն յանուն Որո-
սիոսի Քրոնիկոնն ալ զայդ կը հաստատէ : Մոմսընի , եւ նորա հետե-
ւող Քեյցըրի զկարծիւն թէ Հիպպոդիւտեայ ժամանակագրութիւնն Ափ-
րիկանոսի վրայ հիմնեալ է , որով եւ վերջնոյս հետեւորդ կը համարին
առաջինը , նախ քան զմեզ մերժած է George Salmon (ի Dict. Christ.
Biogr. 1882, s. v. Hippolytus), որ , — բաց անտի որ երկու ժամանա-
կագրաց հաշիւները յընդհանուրս շատ ճշգիւ իրարու չեն համաձայնիր , —
նաեւ 130 տարեաց հաշիւ մը կը գտնէ , զոր Հիպպոդիւտոս կարող եղած
չէ լուծել , եւ Ափրիկանոս անոր լուծումն տուած է , որ անշուշտ նշան
է ժամանակի կրասիրութեան : Սալմընի այս դիտողութիւնն եւ կար-

ծիք՝ կը ստուգէ Խորենացւոյ խօսքն կրկնակի եղանակաւ . նախ թէ կայր կապ մը իրօք ընդ Ափրիկանոս եւ ընդ Հիպպոդիւտոս, եւ թէ սա յիշատակուած էր յառաջնոյն , որով եւ Խորենացի անախ տեղեկացած :

Իսկ կը մնայ այժմ պատասխանել , թէ առ ի՞նչ Խորենացի առանձինն յիշած է ծանօթ Յովսեպոսի հետ՝ նաեւ ՎՀիպպոդիւտոս , զանց ընելով զայլ պատմիչս :

Մեք ուրիշ պատճառ չեմք գուշակեր այսմ , բայց եթէ այն՝ զի նա անկէ օգտուած էր տեղ մը . եւ այդ տեղն է՝ Երկրորդ Կայնանայ խնդիրն , զոր Խորենացի Սեմայ ազգաբանութեան մէջ մեծած է , հակառակ թէ՛ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին (1), եւ թէ Ափրիկանոսի (2) , եւ համաձայն միայն Հիպպոդիւտոսայ , ինչպէս իւր անուան ընծայեալ Քրոնիկոնին մէջ կը գտնեմք այժմ . եւ Խորենացի այնմ կը տեղեկանայր Ափրիկանոսի միջոցաւ , որ հաւանականաբար զայն իւր գործոյն մէջ վէճի դրած էր , եւ մեր Պատմիչն , որ կ'ուզէր Հայկայ սերնդոց ազգահամարին հաւասարաթիւ երեւցունել Սեմայ սերունդը (Ա. և) . խոտորած է իւր առաջնորդէն , եւ Հիպպոդիւտոսայ հետեւած (3) :

Վերջ տալով ուրեմն մեր այս Ափրիկանոսեան խնդրով զբաղող երկայն գլխոյն , յայտ կը յանդուցանեմք մեր խօսքը , թէ աներկբայեւի է որ Խորենացի , ըստ իւրում իսկ յայտարարութեան , ի ձեռին ունեցած է Ափրիկանոսի ժամանակադրական գործը , եւ անոր հետեւած՝ մինչ ուր կը հասնէր այն , ուրիշ աղբիւր եւ առաջնորդ չունենալով (4), (բաց ի Բարդաճանայ ինչ ինչ մասանց նկատամար) : Այդպիսի առաջնորդ մը միայն ունենալն՝ մեր ծերունւոյն գծադրութիւն մը եղած է , ար-

(1) Խորենացւոյ զԱբրահամ ի Սեմայ «մետասաներորդ» հաշուելն (Բ. և) , մինչդեռ Եւսեբիոս «սասաներորդ» կը հաշուէ , կարծել տուած է Զոհրապայ եւ Ուայի , որ սորա Քրոնիկոնն անծանօթ մնացած ըլլայ Խորենացւոյ :

(2) Տես Աւգերեանի Թարգմանութիւնն Քրոնիկոնին , Հտ. Ա. էջ 157 , ծան. 1. — Բայց գիտելի եւս է որ նաեւ Ուիլսոն Ասորի , թէ եւ զԱփրիկանոս իւր աղբերաց իբր առաջինն կը թուէ , զայդ երկրորդ կայանն ընդունած է . զայս կ'ըսեմք ոչ ըստ հայերէն թարգմանութեանն միայն , այլ նաեւ ըստ ասորի բնագրին , որոյ գաղղիբերէն թարգմանութիւնն քանի մը տարուրնէ ի վեր սկսուած է հրատարակուիլ :

(3) Հիպպոդիւտոսայ գործն լատին թարգմանութեանց միոյն մէջ Liber Generationis խորագիրը կը կրէ . չէ՞ ներելի կասկածիլ որ Խորենացւոյ ալ իւր Պատմութեան Ա գիրքը Մենդաքանութիւն կոչելն՝ անոր հետեւողութիւն մ'ըլլայ :

(4) Եւրոպական գիտնոց մէջ կան մեր կարծեաց համաձայնողք , ինչպէս հայագէտն Պիտրման (Die Quellen եւն.) , Վիրթ (Wirth) (ՀԱ. 1895, էջ 5) . եւն. Բայց կայ եւս բոլորովին հակառակ՝ անդր իսկ քան զսահմանն անցնող, Sainte-Croix , որ կը համարի թէ Վաղարշակայ առ Արշակ մեծն գրած թուղթն եւս Խորենացի Ափրիկանոսէ առած ըլլայ . «Moïse a sans doute tiré cette lettre de l'histoire de Jules Africain, qu'il dit avoir principalement suivi». (Mém. Acad. Inser. t. L (1808) p. 70, note 1)

ժանի իրեն դանդաղաբանաց . «Միթէ մատեան մերձ կացցէ՞ ինձ» (Ա. գ) . զի ինչպէս յայտնի կը տեսնուի , Ափրիկանոսի յոյժ հարեւանցի , կըրց-կտուր եւ թեթեւ շօշափմամբ կ'անցնէր մեր բնիկ ազգային պատմութեան վերաբերեալ յիշատակներէն : Ունէր խորենացի նաեւ զՅովսեպոս , բայց ինչպէս յայտ է եւ մեզ , նա եւս ոչ աւելի ճոխ եւ կարգաւորեալ առաջնորդ մը կրնար ըլլալ :

• • •

ՅԱԻԵԼՈՒԱՄ Ա. — «Բաղմովէպ» , որ սկզբանէ ի վեր ձեռնպահ գտնուած էր որ եւ է գիտողութիւն ընկու մեր այս Հարցափորձից վըրայ : Բայց իւր անկախ գրութեանց մէջ համակարծիք մեզ լինելու երեւոյթն ունէր , յանկարծ իւր 1901 Հոկտ. ամսոյ պրակին մէջ , մեր այն տեսութեան՝ թէ խորենացոյ Պատմութեան մէջ Յովսեպոսեան կարծուած հատուածք՝ Ափրիկանոսի միջոցաւ առնուած են , ընդդէմ ինչ ինչ պատահիկներ յառաջ բերած է , քաղելով «Հրէից պատերազմին» հայերէն թարգմանութենէն , ցուցնել իմն ուղեւոր թէ անհերքելի է խորենացոյ բանաքաղելն ուղղակի ի Յովսեպոսէ , եւ զիւր այդ համառօտ տեղեկութիւնն վերջացուցած է գողտրիկ հեզնութեամբ մը ուղղեալ առ մեզ , զոր իրաւունք ունիմք եւ մեք համարելու որ հաւասարապէս ուղղեալ է նաեւ առ իւր նախորդ Բաղմովէպն : Սակայն բանիբուն քննադատն եթէ չուզէր մեկնութիւն մը տալ իւր հարեւանցի գիտողութեանը , այն գեղեցիկ հետեւութեան մէջ կ'ընկնի , որ խորենացիդ ոչ թէ լ , այլ ԺԼ դարու գրիչ մը եղած կ'ըլլայ , բանաքաղելով բառ առ բառ գրեթէ գրքէ մը որ յ'ԺԼ դարու ապեալ յէջմիածին : Սակայն մեք զյօդուածիկդ ընթեռնելով , նկատեցինք որ այդ «Ա» քննադատն զմեր Հարցափորձն իսկ ուշադրութեամբ կարդացած չէ , ուր պիտի տեսած ըլլար , որ մեք այդ բանաքաղութիւններէն նշանաւոր մը արդէն յառաջ բերած էինք , առանց սակայն ի ձեռին ունենալու զհեզացոյն գրութիւնը (1) , եւ այլուր եւս խորհրդածած Եւսեբեայ նկատմամբ , թէ մեր վէճին համար բանաքաղութիւն չեն սեպուիր այն նմանողութիւնք , ուր պատմական ինչ չկայ . ապա թէ ոչ՝ նաեւ վարք Աղեքսանդրի , Փիլոն , Գրիգոր Աստուածաբան , ինքն իսկ Ս. Գիրք , յորոց այլ եւ այլ ձեւ փոխառութիւնս ըրած է , աղբււրք պիտի համարուէին խորենացոյ : — Բայց Բաղմովէպի այդ յօդուածն հետաքրքրութիւն մը կ'ապկած մը ծնոյց մեր միտք . ուստի երբ քիչ ժամանակէն դիպողութիւն ունեցանք ի վենետիկ երթալ Միսթարայ երկհարկւարամեկի հանդիսին առթիւ , մեր կարեւոր գործերէն մին եղաւ այդէ անցունել այդ Յովսեպոսի հայերէն թարգմանութիւնն , որ եղած է ի Ստեփանոսէ Լեհացոյ ի ԺԶ դարու : Մեր կարճառօտ քննութիւնն , որչափ ժամանակն

(1) Բանասէր , Բ տարի , 1900 , էջ 344 , ծան.

ներեց , կանխեալ կառնածանաց գողցես ստուգութիւն տուաւ , նախ
 այն կէտն աներկբայելի եղաւ , որ Լեհացին իւր թարգմանութեան ժա-
 մանակ , խորհրդակցած է խորենացւոյ Պատմութիւնն , որոյ անհերքելի
 նշանն այն է , որ ինչ ինչ պատմական պարագաներ փոփոխած է եւ ըստ
 խորենեան ընթերցութեան հայացուցած . օրինակի ազգաւ , զՀիւր-
 կանոս Հրէից քահանայապետն «ի Հայո» աքսորել տալ , մինչ բնագիրն
 «ի Պարթեւո» կ'ըսէ , եւ կամ Կասսիոսի նփրատ գետոյն վրայ փոխա-
 նակ «Պարթեւաց» արշաւանքն արգիլել ուղեց ըսելու , «Հայոց» կ'ըսէ ,
 ըստ խորենացւոյ : Աստի ուրեմն կրնար հետեւցուիլ որ վերոյիշեալ նը-
 մանութիւնք եւս՝ նոյն միջոցաւ եւ եղանակաւ , ըստ տեղւոյն յարմար-
 ցուած կրնան ըլլալ ի Լեհացւոյդ , իրեն արթուն հմտութեամբն քաղե-
 լով ի խորենացւոյ : Ասկայն մեր գիտողութիւնն աստ կանդ չառաւ .
 ծայրէ ի ծայր ընթերցմամբ , ուրիշ կարեւոր կէտ մը մեր խորհրդա-
 ծութեան նիւթ եղաւ . նշմարեցինք այդ թարգմանութեան լեզուին եւ
 ոճոյն մէջ այնպիսիս , որ ի վեր քան զԺՁ անկեալ դարու կարողու-
 թիւնն , եւ քան զնոյն իսկ Լեհացւոյդ ինքնապիւր շարագրութիւնն ,
 ընտիր էին . բառեր , դարձուածքներ , եւ մանաւանդ արուեստաւոր
 շարուածք կը պարունակէին իրեն առղերը , որ Ե դարու կոչուելու արւ-
 ժանաւորք : Բայց յայտնի կը տեսնուէր նոյնպէս , որ այս կատարելու-
 թիւնք ամեն տեղ միօրինակ չէր փայլեր . այդ գեղեցկութեանց՝ մերթ
 մէջը , մերթ կից , այնպիսի եւս տեղութիւնք եւ տափակութիւնք ,
 մինչեւ նաեւ լեզուական վրիպակք , բնկերացած էին , որ յետեալ
 ԺՁ դարու յայտնի գոյները կը կրէին : Աւելի եւս ուշադրութեան ար-
 ժանի , այդ հետեւակութիւնք յանկարծ ամբողջ էջերու եւ գլուխներու
 մէջ առանձնացած էին : Արդ զի կարծօրէն խօսիմք , այդ գիտողութիւնք
 զմեզ այն կասկածանաց , կամ ըսեմք մանաւանդ՝ կարծեաց հասուցին ,
 որ Լեհացին ի ձեռին ունեցած ըլլալու է հին թարգմանութիւն մը ,
 բայց ոչ ամբողջ , այլ կամ պակասաւոր ձեռագրաւ մը , եւ կամ թէ կար-
 ճատեսեալ բնագիր մը , համանման իմն Փոքր կոչեցեալ կամ Հաւաքո-
 տեալ Սոկրատայ , եւ անկէ իւր գործոյն մէջ յետոյ մանր բացատրու-
 թիւններ , եւ երբեմն նաեւ անարատ պահուած երկայն կտորներ ,
 — ինչպէս կը տեսնեմք որ առած է նաեւ Եւսեբեայ Եկեղեցւոյ Պատ-
 մութեան մէջ գտնուած Յովսէպոսի ընդարձակ հաստատումները . — այս
 փոխառութեանց ատեն զանց չընելով միանգամայն ուր մթութիւնս տե-
 սած է՝ լուսաբանելու ըստ իւր չափուն , եւ կամ եթէ ձեռագրական խա-
 թարմունս՝ հարթելու եւ ուղղելու ըստ իւր կարողութեան . եւ այսու
 յառաջ բերած այդ երկգոյն խառուարիկ կերպարանք , որ հինէն եւ
 նորէն կարկատեալ առակաւոր կապերսը կը յիշեցունէ , Լեհացւոյն այս
 արուեստն արդէն ծանօթ է մեզ իւր Դիոնեսիոսի Արիստագացւոյն թարգ-
 մանութեամբն , որ այս ոճով զհինն այլակերպած է , — իսկ մեր ըս-

սեղծած կարծիքն կամ կասկած , թէ հին թարգմանութեան բնագիր մը ունեցած է Լեհացիդ իւր աչաց առջեւ , — որ անշուշտ զիւր հաստատ ստուգութիւնն յայտնում կ'առնու , երբ յոյն , լատին եւ հայերէն բնագիրը եւ թարգմանութիւնը իրարու հետ բաղդատութեան գրութիւն մասդիր քննութեամբ , — բոլորովին մտացածին ձրի ենթագրութիւն մը չէ : Յիշեմք նախ զայն գրաւոր իսկ աւանդութիւնն Միւրթար Այրիվանեցւոյ (ԺԳ դար) , որ «Յովսէպոս»ի մատնան մը կը յիշէ (1) , եւ եթէ յիշողութիւնն զմեզ չխաբեր , այն կոյտ ձեռագրաց մէջ , որ երբ ի Հնդկաց աշխարհէն ի Վենետիկ կը զրկուէին ժամանակաւ , եւ ծովակուր եղած են , կը գտնուէր նաեւ Յովսէպոսի մը հին ձեռագիր , իսկ Լեհացւոյն օրինակն հնար է որ իւր ձեռքն անցած ըլլայ ի Լեհաց աշխարհէն , ուր երբեմն բազմաթիւ հազուագիւտ մատենից գոյութիւնն անժխտելի է . քայց թէ Լեհացին զայնմանէ կը լռէ , եւ կամ իւր այդ ձեռագիրն անհետ կորսուած է այժմ , տարօրինակ հանդիպումներէն չեն , իսկ միւս կարծեաց աւելի հաստատիմն ապացոյցք , նոյն ինքն է , ինչ որ վերեւ ակնարկեցինք . մատենագրական ոճոյ անկցորդելի խառնուրդք . եւ թէ Լեհացիդ զհին թարգմանութիւնն (որ մեզ Խորենացւոյ գործն եղած կ'երեւի , գիտելով գործածուած ոճերն եւ դարձուածքներ) ոչ ճշգրութեամբ եւ հաւատարմութեամբ պահպանած է իւր էջերուն մէջ , այլ ձեռնոտած եւ խանգարած , բաւական համարուի իբր օրինակ , հետեւեալ բաղդատութիւնդ .

Ըստ Խորենացւոյն

Եւ որչափ առատանայր՝ առաւել եւս ատելի լինէր . քանզի գիտէին ամենքեան , եթէ ոչ առ առատութեան տայ , այլ առ երկրւղի վատնէ . եւ ոչ այնչափ սիրելի զայնոսիկ առնէր՝ որոց չափն տայր , քան թէ թշնամի զայնս՝ որոց ոչն տայր պերճագոյնս :

(Բ. Խե)

Ըստ Լեհացւոյն

Եւ որչափ առատանայր՝ առաւել ատելի լինէր . զի գիտէին ամենքին եթէ ոչ առ առատութեան զայսչափ ինչս բաշխէր , այլ առ երկրւղի վատնէր . որոյ սակս ոչ այնչափ բարեկամս զայնոսիկ առնէր՝ որոց չափն տայր , քան թէ թշնամիս խոտագոյնս զայնոսիկ առնէր՝ որոց ոչն տայր :

(Տպ. էջմ. 1782 , էջ 101)

Կարծեմք , չատ իսկ յայանի կը տեսնուի այս օրինակիս մէջ մեր կասկածանաց կարեւոր մասին հաստատութիւնն :

• • •

ՅԱԽԵԼՈՒՍԻՆ Բ. — Զայտ մեր յօգուածն չեւ տպագրութեան յղած , հառաւ ձեռուընիս «Հանդէս Ամսօրէի» նորոյ տարւոյ առաջին Յուշուաբի թիւն , եւ տեսանք որ «Հայ Բդեշխից» վրայ հետաքրքրական նիւթով մը կը սկսէր , ինչպէս կ'երեւի , հմուտ եւ խնամոտ գրչէ մը աշխատասիրեալ : Սակայն մեր աչաց զարկաւ նաեւ այն , որ հարկաւոր տեղ մը , ուր խորհնացւոյն վկայութիւնն կը կոչուի , պատշաճ ձեւով յիշուած էր (էջ 3 ք) . բայց երկրորդ անգամ , ուր կը թուէր որ դարձեալ նոյն մատենագրին ակնարկութիւն կ'ըլլայ , «Սուտն Մովս. Խորեն.» կը մակագրուէր (էջ 4 ք , ծան. 1) : Այս երկերես ներկայացումէն լաւ հասու չեղանք , որ այդ «սուտ» տիտղոսը յետախօս կը նշանակէ , թէ «կեղծ» , Ը դարու երեսակայական խաբեքայ մը ակնարկելով , եթէ ստախոս մակագրին տրուած է այնու , որ վրիպակ մը նշմարուած է ի խորհեան Պատմութեան՝ ըսելով . «Բնակէ ի Տմորիս , որ այժմ կոչի կորգրիք» (1) , մեք չեմք կարծեր որ սխալին՝ ստեղծ համանիշ ըլլայ . ապա թէ ոչ՝ նոյն տիտղոսաւ հարկ էր մկրտել նաեւ յիշեալ յօգուածոյն զաշխատասիրողն , որ իւր մատգրութենէն վրիպեցունելով , մեղ սխալ տեղեկութիւն մը կը հաղորդէ իւր յօգուածոյն մէջ , իբր թէ Բուզանդ զՓայտակարան ի Պարսս գրած ըլլայ , մինչդեռ ի բնագրին գրչի վրիպակ մ'ըլլալն անսխալի է , փոխանակ Կասպից՝ Պարսից գրելով , զորոյ ուղիղն կը տեսնեմք ի խորագրին (Ե , Ժ) , իսկ թէ «սուտն Մովսէս» երկրորդ նշանակութեան ակնարկութիւն է , արդեօք կարի շտապող աճապարանք չէ՞ այդ , յոյժ դիւրահաւան ունկնդրութենէ մը յառաջ եկած , նորեւրոյն տնտես կարծիքի մը , որոյ արդէն սկսած է քրեան մի առ մի ի վայր թօթափիլ , որ վտանգ կ'երեւցունէ որ քիչ տոնէն անհրաժեշտ չէնքի մը աւերակաց կոյտ մը դառնայ . եւ զարմանալի՜ , որ այդ ողորմ տեսարանին առջեւ կան գիտնականք , որ իրենց փոխ առեալ թմբուկը տակաւին զուարթութեամբ կը հնչեցունեն ,

ՍՈՒՔԻԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

(1) Զէ՞ ներելի որ այդ վրիպակ կարծուած «որ այժմ կոչի կորգրիք» մեկնաբանութիւնն՝ յետնորդ գրչի մը լուսանցային ծանօթութիւն մը եղած ըլլայ , եւ յընդօրինակողաց ի բնագրին մուծուած , — երեւոյթ մը որ յաճախ կը տեսնուի մանաւանդ աշխարհագրական տեղեկութեանց մէջ , որ փոփոխման ենթակայ են ըստ դարուց , մինչեւ նաեւ Ս. Գրոց մէջ երեւիլ , յորմէ չխաբուելու են քննադատք . — Այսու ակնարկութիւն եւս կ'ուզեմք բնել նոյն գիտնականին քիչ վերջը նաեւ խորհնացւոյ Աշխարհագրութեան զնոյն «Սուտ» մակագրին ընծայելու (Անդ , էջ 5 ք) :